

Психолого-педагогічні підходи до проблеми мотивації

С. Л. Парфілова, В. Г. Бутенко, О. С. Білер, Є. Д. Харькова

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка
Corresponding author. E-mail: olgashap95@mail.ru

Paper received 04.02.21; Accepted for publication 18.02.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2021-246IX97-07>

Анотація. Стаття присвячена аналізу історичного розвитку поглядів на проблему мотивації й узагальненню існуючих концепцій та підходів до вивчення її сутності, природи та структури. Конкретизовано актуальну мотивацію, яка складається із сили мотиву та інтенсивності ситуативних детермінант мотивації.

Ключові слова: Мотив, потреби, спонукання, психологічне утворення, моністична та інтегральна сутність мотиву, внутрішня мотивація, зовнішня мотивація.

Постановка проблеми. Вивчення мотивації безпосередньо пов'язано з пошуком джерел діяльності людини, тих спонукальних сил, завдяки яким відбувається будь-яка діяльність, визначається спрямованість поведінки людини. З огляду на це питання дослідження мотивації набуває важливого соціального значення. Мотиви трактують як уявлення та ідеї, почуття і переживання, потреби та потяги, спонукання і нахили, бажання і хотіння, звички, думки та почуття обов'язку, морально-політичні настанови та помисли, психічні процеси, стани та властивості особистості, предмети зовнішнього світу, установки і навіть умови існування.

Аналіз актуальних досліджень. У працях вітчизняних психологів і педагогів сформульовані методологічні принципи дослідження проблеми мотивації, що розглядається як одне із стрижневих утворень особистості. У дослідженнях із цієї проблеми наголошується на складності, якісній неоднорідності будови мотиваційної сфери. Так, взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх умов розвитку особистості та її мотиваційної сфери досліджували Б.Г. Ананьєв, В.Г. Леонтьєв, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн. Про зміни в розвитку і формуванні мотивації йдеться у працях В.К. Вілюнаса, Д.Б. Ельконіна, Л.В. Занкова, Г.С. Костюка, Т.І. Шамової, Ю.А. Шарова, П.М. Якобсона. Джерела мотивації розглянуто у працях В.Г. Асєєва, С.С. Занюка, І.А. Джидар'яна, О.Г. Ковальова, Г.С. Сухобської.

Попри існуючі напрацювання, психолого-педагогічний підхід до мотивації не став предметом окремого аналізу. Зокрема, відсутні цілісні дослідження моністичних концепцій, що висвітлюють сучасний стан проблеми мотиву, що є надзвичайно актуальним.

Мета статті – проаналізувати найпоширеніші у психолого-педагогічній науці погляди на сутність мотиву і мотивації, саме визначення яких уже становить певну наукову проблему.

Виклад основного матеріалу. Питання мотивів поведінки та діяльності широко подано в деяких теоретичних та експериментальних дослідженнях. У зв'язку зі складністю предмета вивчення та певними розбіжностями в розумінні змісту основних понять виникли різноманітні підходи до аналізу проблеми мотивів.

Вихідне значення слова «мотив» визначається його латинським коренем «movere», що в перекладі озна-

чає «рухати», «штовхати». У психолого-педагогічних словниках цей термін тлумачиться по-різному:

1) як спонукання до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб суб'єкта;

2) як предметно спрямована активність певної сили;

3) як предмет (матеріальний або ідеальний), що спонукає і визначає вибір спрямованості дії;

4) як усвідомлена причина, що становить підґрунтя вибору дій і вчинків особистості.

У сучасній психології існує два підходи до розуміння сутності мотиву – моністичний та інтегральний.

За моністичного підходу мотив розглядається як один конкретний психологічний феномен. Поширеними є такі погляди на мотив: як на потребу, як на ціль, як на спонукання, як на намір, як на властивості особистості (особистісні диспозиції), як на стан. Крім того, існує розуміння мотиву як формулювання та як задоволеності.

Розглянемо детальніше зазначені вище моністичні концепції, що висвітлюють сучасний стан проблеми мотиву.

Мотив як потреба. Найбільш поширеною є думка про те, що до активності людину спонукає усвідомлена потреба (Л.І. Божович, В.О. Іванников, О.Г. Ковальов, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн та ін.). На думку Є.П. Ільїна, це твердження є слушним, але з низкою зауважень:

а) потреба не повністю пояснює вчинок;

б) прийняття потреби як мотиву спричиняє те, що говорять про задоволення мотиву, що є неправильним;

в) отже, діяльність стає нецілеспрямованою;

г) мотиви починають поділяти на спадкові та набуті, що є помилкою [3].

Мотив як ціль (предмет задоволення потреби). Цю точку зору висунув О.М. Леонтьєв. Він зазначав, що мотив – це не переживання потреби, а те, на що спрямована діяльність, тобто предмет [4]. Тимчасом деякі висловлювання вченого дають підстави для критики висунутих ним положень (Л.І. Божович, Ф.Є. Василюк, В.К. Вілюнас, В.О. Іванников, І.В. Імедадзе). Зокрема Ф.Є. Василюк зазначає, що спонукальною причиною стає не сам предмет, а його значення для суб'єкта. На думку Л.І. Божович, предмет задоволення потреби особистості є не мотивом, а стимулом, що актуалізує потребу.

Мотив як спонукання. Спонуками (причинами, де-

термінантами) дії чи вчинку можуть бути не лише бажання, прагнення людини, але й зовнішні фактори (стимули). Тому все більше психологів (В.К. Вілюнас, В.І. Ковальов, М.Ш. Магомед-Емінов, Ж. Нюттен, Г. Олпорт та ін.) схилиються до висновку, що мотив – це внутрішньо усвідомлене спонукання, яке відображає готовність людини до активності. Однак, як справедливо зауважує А.А. Файзуллаєв, «спонукання, відіграючи енергетичну роль, не повною мірою розкриває змістовну сторону мотиву» [5, с. 176].

Мотив як намір. Л.І. Божович розглядає наміри як спонуку поведінки в тих випадках, коли функцію останніх виконують прийняті рішення. У «Психологічному словнику» відзначається усвідомлений, волевий характер спонукання до діяльності та поведінки, яке, зберігаючись протягом тривалого часу, є для людини вектором активності, спрямованою на задоволення цієї потреби [2]. Отже, наміри відіграють роль мотиваційної настанови. Однак, знаючи наміри людини, можна відповісти лише на питання про те, що саме хоче зробити людина (планування), чого вона намагається досягти (висування мети), але не можна отримати прямі відповіді на питання, чому людина діє так чи інакше.

Мотив як стійка характеристика особистості (особистісна диспозиція). У публікаціях [4] розглядаються як мотиви властивості особистості та риси характеру. У цьому можна вбачати продовження існуючого в західній психології напрямку, що виділяє диспозиційні особистісні, сталі та змінні фактори особистості. Представники цього напрямку (Дж. Аткинсон, Б.В. Зейгарник, В.С. Мерлін, Х. Мюррей, Р.С. Немов, К.К. Платонов та ін.) мають на меті показати, що сталі характеристики особистості зумовлюють поведінку і діяльність так само, як і зовнішні стимули. Проте повністю проблему все одно не вдалося розв'язати: багато особистісних диспозицій швидше є потребами, ніж мотивами; вони не дають змоги відповісти на запитання, навіщо, для чого виконується дія.

Мотив як стан. Прибічники цього підходу (Дж. Гілфорд, Р.О. Пілоян, Е.Р. Хілгард та ін.) стверджують, що мотивом є особливий стан людини, який змушує її діяти або не діяти. Є.П. Ільїн уважає, що «до цих авторів можна приєднати й тих, хто за мотиви приймає емоції, адже вони, власне кажучи, так само є станами» [3, с. 61]. Загалом думка про те, що спонукання до дії може бути зумовлене виникненням певного стану, не викликає заперечень. Поряд із тим звести мотив тільки до стану так само неправомірно, як прийняти за мотив нестаток».

Мотив як формулювання. Таке розуміння мотиву пропонує польський психолог і психотерапевт К. Обухівський. Під мотивом він розуміє формулювання мети та засобів її досягнення. Формулювання допомагає людині усвідомити мету дії та ухвалити рішення про її початок. Проте незрозуміло, чому формулювання і вербалізація мети та засобів її досягнення дають можливість людині розпочати дію, тобто трактування мотиву цим ученим не дає відповіді на запитання про причини дій і вчинків.

Мотив як задоволеність (В.Г. Асеев, А.Г. Ковальов, П.М. Якобсон та ін.). П.М. Якобсон використовує термін «задоволеність», що, на думку Є.П. Ільїна, істо-

тно змінює суть питання, оскільки задоволення є результатом досягнення мети (задоволення потреби), емоційним станом, що виникає внаслідок реалізації мотиву. Отже, задоволення не може бути ні власне мотивом, ні чинником, що впливає на його формування, оскільки наслідок не може бути причиною самого себе.

Таким чином, аналіз моністичних підходів до розуміння сутності мотиву засвідчив, що «спроба знайти під час визначення мотиву єдину детермінанту – це глухий кут, оскільки поведінка як системне утворення зумовлена системою детермінант». Тому, незважаючи на те, що кожний із моністичних підходів має щось раціональне, жоден себе не виправдовує.

За інтегрального підходу (Є.П. Ільїн, В.Г. Леонтєв, М.Ш. Магомед-Емінов, Д.М. Узнадзе та ін.) мотив правомірно розглядати як складне багатокомпонентне психологічне утворення, оскільки детермінація поведінки та діяльності зумовлюється сукупністю чинників, кожний з яких виконує в цілісному процесі детермінації свої функції. На думку В.Г. Леонтєва, «мотив – інтегральний, тобто цілісний спосіб організації активності людини», що поєднує когнітивні, потребнісні та регулятивно-виконавчі функції, які можна визначити як його структурні компоненти [5].

Як зазначає у своїй праці О.В. Малихіна, всі зазначені психологічні феномени (потреба, ціль, намір, стан тощо) можуть впливати на формування конкретного мотиву, але жоден із них не може підмінити мотив у цілому, оскільки вони є лише його компонентами. Іншими словами, «мотив особистості – це і потреба, і ціль, і намір, і спонукання, і властивості особистості, що детермінують поведінку людини. У кожному конкретному випадку може бути взятий як основа дії або вчинку різний набір компонентів, унаслідок чого «народжується» новий мотив» [6, с. 32].

Розглянувши погляди науковців на природу мотиву і проаналізувавши їх, ми дійшли висновку, що мотив – це внутрішня спонука особистості до певного виду активності (діяльності, спілкування, поведінки), пов'язана із задоволенням певної потреби. Мотивами можуть бути ідеали, інтереси, прагнення, соціальні установки, цінності. Однак за всіма перерахованими причинами все одно стоять потреби особистості (від базових, життєвих, біологічних до вищих, соціальних).

Мотиви мають свою класифікацію.

Класифікація мотивів. На сьогодні у психології немає загально визнаної класифікації мотивів: «...класифікацій мотивів рівно стільки, скільки існує засад для їх класифікації» [1, с. 64].

Виходячи із загального уявлення про мотиваційну сферу людини, можна класифікувати мотиви залежно від:

- характеру участі в діяльності – пізнавальні, знаневі й реально діючі мотиви (О.М. Леонтєв);
- часу (тривалості) обумовлення діяльності – далека або близька мотивація (Б.Ф. Ломов);
- соціальної значущості – соціальні та вузькоособистісні (П.М. Якобсон);
- факту залучення до самої діяльності або від чинників, які лежать поза її межами, – широкі соціальні та вузькоособистісні мотиви (Л.І. Божович);

- певного виду діяльності – спілкування і гри, навчання і професійної діяльності;
- характеру спілкування – ділові та емоційні (П.М. Якобсон).

Більшість психологів виходять з того, що поняття «мотив» є вужчим, ніж поняття «мотивація». На сучасному етапі мотивація як психічне явище трактується по-різному, а саме як:

- сукупність чинників, які енергетизують і спрямовують поведінку (Ж. Годфруа, К. Мадсен, О.В. Малихіна);
- сукупність мотивів (К.К. Платонов);
- мотиви з урахуванням сукупності ситуативних чинників (С.С. Занюк);
- спонукання, що викликає активність організму та визначає її спрямованість (В.І. Ковальов, О.Я. Савченко);
- процес психічної регуляції конкретної діяльності (М.Ш. Магомед-Емінов);
- процес дії мотиву і як механізм, що визначає виникнення, напрямок і способи здійснення конкретних форм діяльності (І.А. Джидар'ян);
- сукупна система процесів, що відповідають за спонукання і діяльність (В.К. Віллонас);
- процес утворення мотиву (Є.П. Ільїн).

Відповідно до цього всі визначення мотивації можна віднести до двох напрямів, які розглядають мотивацію як:

- структурне утворення, сукупність чинників або мотивів;
- динамічне утворення, процес, що підтримує психічну активність людини на певному рівні.

Отже, відсутня єдність не тільки у поглядах на співвідношення між мотивом і мотивацією, але й у розумінні сутності мотивації та її ролі в регуляції поведінки, що ускладнює вибір робочого визначення цього складного феномена.

Таким чином, у своєму дослідженні ми розглядаємо мотивацію як ієрархічно організовану систему мотивів. Це дає підстави визначити мотивацію як складну багаторівневу неоднорідну систему різноманітних збудників (мотиваційні установки, мотиваційні утворення, емоції тощо), а також говорити про полімотивованість діяльності людини та про домінуючий мотив у її структурі.

Аналіз структури мотивації дозволив виокремити в ній єдність процесуальних і дискретних характеристик, двомодальну (позитивну і негативну) основу її складників, а також чотири структурні компоненти: задоволення від діяльності; значущість безпосереднього результату; мотивуючу силу винагороди за діяльність; примусовий тиск на особистість.

Перший структурний компонент умовно названо «гедонічним», а решту – цільовими. Разом з тим перший і другий орієнтують на саму діяльність (її процес і результат), а третій і четвертий – фіксують зовнішні чинники впливу. С.С. Занюк, характеризуючи структуру мотивації, стверджує, що мотиви є відносно стійкими утвореннями особистості, однак мотивація включає не тільки мотиви, а й ситуативні фактори (вплив різних людей, специфіку діяльності та ситуації). Ситуативні фактори динамічні, легко змінюються, тому існують можливості впливати на них і на

активність у цілому. Інтенсивність актуальної мотивації складається із сили мотиву та інтенсивності ситуативних детермінант мотивації (вимог і впливу інших людей, складності завдань тощо).

Певний мотив (чи навіть сукупність мотивів), на думку С.С. Занюка, однозначно не визначає мотивацію діяльності. Необхідно враховувати роль факторів конкретної ситуації. Наприклад, надмірно складна навчальна діяльність, відсутність позитивної взаємодії з учителем призводить до зниження не тільки мотивації, але й ефективності діяльності.

Саме таке структурне подання мотиваційних складових у контексті навчальної діяльності виявилось продуктивним у процесі аналізу навчально-пізнавальної мотивації.

Нині у психології широко обговорюється питання про види мотивації та їх прикметні ознаки. Більшість учених-психологів (Є.П. Ільїн, Д.А. Кікнадзе, А.К. Маркова, М.О. Олехнович, Х. Хекхаузен, Д. Холл та ін.) погоджуються з виділенням двох видів мотивації:

- 1) зовнішньої мотивації;
- 2) внутрішньої мотивації.

Зовнішня мотивація – конструкт для описання детермінації поведінки в тих ситуаціях, коли фактори, які її ініціюють і регулюють, перебувають поза «Я» особистості чи поза поведінкою. Загальновизнаним у психології є положення про те, що зовнішня мотивація заснована, насамперед, на винагородах, заохоченнях, покараннях або інших видах зовнішньої стимуляції, які ініціюють і спрямовують бажану або гальмують небажану поведінку.

Отже, аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що до зовнішніх мотивів потрібно відносити спонукання, які безпосередньо не стосуються змісту, процесу і результатів навчальної діяльності: вимоги вчителів, почуття обов'язку, прагнення ствердитися серед товаришів, бажання уникнути неприємностей, покарань і дорікань з боку вчителів, бажання продемонструвати свої можливості, почуття власної гідності, бажання отримати високі оцінки, небажання виглядати гіршим за інших, прагнення уникнути негативних оцінок, розуміння значення навчання для подальшого життя, бажання заслужити авторитет серед учителів і батьків.

Внутрішня мотивація – конструкт для описання детермінації поведінки, коли фактори, які її ініціюють і регулюють, виникають зсередини особистісного «Я» та повністю перебувають усередині самої поведінки. Отже, під внутрішніми мотивами навчальної діяльності доцільно розуміти спонукання, які відображають задоволення від процесу і безпосередніх результатів пізнавальної діяльності. Внутрішня мотивація характеризується станом радості, задоволення від самого перебігу навчально-пізнавальної діяльності. Внутрішні мотиви, на відміну від зовнішніх, ніколи не існують до діяльності та поза нею. Вони завжди виникають у самій діяльності, якщо остання викликає позитивні емоційні переживання або супроводжується ними. До цього виду мотивів належать: задоволення від засвоєння нових знань і набуття нових умінь, бажання розвинути свої здібності та «відкрити» нове знання.

Деякі психологи стверджують, що зовнішня і внутрішня мотивації можуть енергетизувати поведінку та

змінювати її напрямом. Позитивний вплив на пізнавальні процеси, а отже, і на особистість у цілому справляє внутрішня мотивація. Зовнішня мотивація має переваги під час розв'язання часткових завдань.

Висновки. Отже, мотивація не вичерпується якоюсь однією функцією, односторонніми зв'язками та відношеннями з точки зору реальної поведінки особи-

стості, що робить проблему мотивації комплексною. Відтак вивчення мотивації не може обмежуватись власне психологічним дослідженням. Тому надалі доцільно здійснити аналіз педагогічного аспекту цієї проблеми, який би дозволив виявити конкретні методи формування мотивації, що регулює поведінку у процесі навчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверин В. А. Психология личности : учебное пособие / В. А. Аверин. – СПб. : Изд-во В. А. Михайлова, 1999. – 105 с.
2. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – М. : Педагогика, 1991. – 136 с.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2004. – 509 с. – (Серия «Мастера психологии»).
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : МГУ, 1975. 302 с.
5. Леонтьев В. Г. Психологические механизмы мотивации учебной деятельности : учебное пособие / В. Г. Леонтьев. – Новосибирск : НГПИ, 1987. – 90 с.
6. Малихіна О. В. Мотивація учіння молодших школярів / О. В. Малихіна. – К. : Навчальна книга, 2002. – 304 с.

REFERENCES

1. Averin VA Psychology of personality: a textbook / VA Averin. - СПб. : Izd-vo VA Mikhailova, 1999. - 105 s.
2. Ivannikov VA Psychological mechanisms of volitional regulation / VA Ivannikov. - M.: Pedagogy, 1991. - 136 c.
3. Ilyin EP Motivation and motives / EP Ilyin. - СПб. : 2004. - 509 c. - (Series "Masters of Psychology").
4. Leontiev AN Activity. Consciousness. Personality / AN Leontiev. - M. : МГУ, 1975. 302 c.
5. Leont'ev VG Psychological mechanisms of motivation of educational activity: textbook / VG Leont'ev. - Novosibirsk: NGPI, 1987. - 90 p.
6. Malykhina OV Motivation of learning of junior schoolchildren / OV Malykhina. - K.: Textbook, 2002. - 304 p.

Psychological and pedagogical approaches to the problem of motivation

S. L. Parfilova, V. H. Butenko, O. S. Biler, Y. D. Kharkova

Summary. The article is devoted to the analysis of the historical development of the views on the motivation problem and to the generalization of the present conceptions and approaches to its essence, nature and structure study.

Keywords: Motive, requirements, inducement, psychological formation, inner motivation, external motivation.